

Dilçilik

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/11-18>

Mirvari İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0002-2085-544>

ismayilova.mirvari1960@gmail.com

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zərurəti və tarixi əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə XX əsrdə Bakıda keçirilən, türk xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxan I Türkoloji qurultaydan, onun keçirilməsi zərurətindən, tarixi əhəmiyyətindən bəhs edilir, Bakıda keçirilməsi səbəbi, miqyası göstərilir. Qurultayda Sovet dövlətinin hər tərəfində yaşayan türk xalqlarının nümayəndələri, eləcə də bir çox xarici ölkələrin türkoloqları iştirak etsə də, “I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” adlanaraq tarixə düşmüşdür və bu faktın özü qurultayın ölkə daxilində yaşayan türk xalqlarının mədəni həyatında keçiriləcək islahatlar ilə bağlı olduğunu və əsas məqsədin türk xalqlarının sovet cəmiyyətinə mədəni inteqrasiyası olduğunu göstərir. Məqalədə həmçinin I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi səbəbi aydınlaşdırılır. 100 il keçməsinə baxmayaraq türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji qurultayın bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar məşinından keçməsinə rəğmən müasir dövrümüzdə də türk dünyası üçün aktual, mədəni, tarixi hadisə kimi qeyd edildiyi göstərilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc, böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsi idi. Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Məqalədə qurultayın müasir dövrümüz üçün də aktual olduğu göstərilir; məlum olur ki, tam bir əsr keçməsinə baxmayaraq bütün türk xalqları üçün ortaq türk əlifbasının qəbul olunmasına baxmayaraq, heç də bütün respublikalar latın qrafikalı əlifbaya keçə bilməyib. Həmçinin müasir türk dünyasının aktual məsələlərindən biri olan ortaq türk dili məsələsi də təhlil edilir.

Açar sözlər: *I Türkoloji qurultay, türk xalqları, mədəni inkişaf, maarif, ortaq türk əlifbası, ortaq ünsiyyət dili, ortaq türk dili*

Mirvari İsmayılova

Doctor of Philological Sciences

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-2085-544>

ismayilova.mirvari1960@gmail.com

The Necessity and Historical Significance of the First Turkological Congress

Abstract

The article examines the First Turkological Congress held in Baku in the 20th century, which left profound traces in the cultural life of the Turkic peoples. It analyzes the necessity of convening the Congress, its historical significance, its scope, and the reasons for its organization in Baku. Although representatives of Turkic peoples from various regions of the country, as well as Turkologists from many foreign countries, participated in the Congress, it went down in history under the name “The First All-Union Turkological Congress.” This very fact indicates that the Congress was primarily connected with cultural reforms concerning the Turkic peoples living within the country and that its main goal was their cultural integration into Soviet society.

The article also clarifies the reasons why the First Turkological Congress was held in Baku. Despite the passage of a century, the Congress having left indelible marks on the lives of the Turkic peoples continues to be regarded as an important cultural and historical event for the Turkic world, notwithstanding the pain, suffering, and tragic consequences it brought, including the severe repressions that followed. The First Turkological Congress marked a new era in the history of Turkology, representing a new beginning, a great revival, and a phenomenon of national awakening. Prominent Turkologists from many countries of the world delivered scholarly reports at the Congress on issues related to the history, language, literature, culture, and alphabet of the Turkic peoples topics that remain relevant to this day. One of the main objectives of the Congress was the discussion of the alphabet, orthography, and terminology of Turkic languages, as well as determining the transition to a new alphabet. The article demonstrates that the Congress remains relevant in the modern period as well. It becomes evident that, despite the passage of an entire century and the acceptance of the idea of a common Turkic alphabet for all Turkic peoples, not all republics have been able to fully transition to a Latin-based alphabet. Additionally, the issue of a common Turkic language, which is one of the most pressing concerns of the contemporary Turkic world, is also analyzed.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkic peoples, cultural development, enlightenment, common Turkic alphabet, common language of communication, common Turkic language*

Giriş

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın keçirilməsi olduqca mürəkkəb tarixi bir dövrə, SSRİ-nin yaranmasının ilk illərinə təsadüf edirdi. Türkoloji qurultayın keçirilməsi, orda müzakirə olunan məsələlər Sovet erasının başlanğıcında əhəmiyyətli bir hadisə kimi SSRİ-nin türk xalqlarına qarşı dil quruculuğu və mədəni siyasət sahəsində yeritdiyi olduqca əhəmiyyətli hadisənin tərkib hissəsi idi. Şərqi xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin, texniki tərəqqinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Bu əlifba ölkənin mədəni həyatında, elm və təhsil sahəsində, idarəetmədə, işgüzar yazışmalarda, Sovet cəmiyyətində türk xalqlarının yaxından iştirakını, integrasiyasını təmin etməli idi. Türk xalqlarının fonetik sistemində uyğun olmayan ərəb əlifbasından imtina və latın və ya kiril əsaslı əlifbaya keçid qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi idi. Çünki ərəb əlifbasından istifadə edən türk xalqlarının ölkənin mədəniyyət, elm və təhsil sahəsində, dövlət idarəetməsində yaxından iştirakında çətinlik törədirdi. Bu əlifbadan istifadə ölkə daxilində ümumi anlaşma üçün də maneə idi. Savadsızlığın sürətlə aradan qaldırılması, ölkə daxilində yazışmalarda da bu əlifba uyğun deyildi.

Tədqiqat

Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi 1922-ci ildə Səməd ağa Ağamalıoğlu'nun Lenin ilə söhbətində qaldırılmış olsa da, ciddi şəkildə 1924-cü ildə müzakirə olunmağa başlayır (Pavloviç, 1926, s. 4). Lakin ona qədər Azərbaycanda latın qrafikasına keçidlə bağlı proses başlamışdı. 1922-ci ildə Azərbaycanda “Yeni türk əlifbası” Komitəsi yaradılmışdı, Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti latın əlifbasından istifadə edirdi. 1923-cü il 20 oktyabrda isə Azərbaycan hökuməti tərəfindən “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

Türkoloji Qurultayın çağırılması məsələsi ölkədə irimiqyaslı yazı islahatının, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidin başlanğıcı oldu və bu günə qədər hələ də aktuallığını saxlayır. Bu o dövr idi

ki, bir çox türk xalqları məcburən SSRİ-nin tərkibinə yenidən daxil edilmişdi. Qədim və zəngin tarixə, yeraltı sərvətlərə malik ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının Sovet cəmiyyətinə birləşmə inteqrasiyası ölkə üçün vacib idi. Ərəb əlifbasından istifadə edən, buna görə bir növ Sovet cəmiyyətindən təcrid olunmuş hesab olunan bu xalqlar mütləq cəmiyyətə inteqrasiya olunmalı, qaynayıb-qarışmalı, ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında yaxından iştirak etməli, sürətlə savadsızlıq aradan qaldırılmalı idi. Bu gənc Sovet dövlətinin türk xalqlarına qarşı *mədəni* siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu isə türk xalqlarının mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayacaq dil quruculuğu sahəsində islahatların - əlifba islahatlarının, ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçidini zəruri etmişdi. Ona görə bu islahat o qədər genişmiqyaslı, ölkə üçün əhəmiyyətli islahat idi və I Türkoloji qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidinin həyata keçirilməsi idi (Jizn naçionalnostey, 1924).

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq ərafəsində *əlifba islahatı məsələsi* xarici ölkələrin - Avropanın, Türkiyənin diqqət mərkəzində idi. Xarici mətbuatda yazılırdı ki, Qurultay yalnız əlifbanın dəyişdirilməsi üçün keçirilir. M.Pavloviç ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğunsuzluğunu əsaslandırmaq üçün Paris universitetinin professoru J.Denin fikirlərinə istinad edərək ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin vacibliyini yazırdı. J.Denin türk qrammatikasına aid əhatəli əsərində 1200 mənbəyə istinad edərək göstərir ki, ərəb yazısı türk dilinin xarakteri və strukturu haqqında demək olar ki, təsəvvür yarada bilmir, ərəb əlifbasından istifadə sözləri təhrif edir. Digər fransız alimi Juze ali təhsil almış ərəblərin özünün ərəb əlifbasından istifadə edərkən səhvlər etdiyini göstərir (Pavloviç, 1924, s.11).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi din xadimləri də latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinin nə dərəcədə düzgün olması ilə bağlı suallara müsbət cavab verirdilər. Dindarlar din xadimi Mirzə-Şirazinin əlifbanın dəyişdirilməsinə münasibətini öyrənmək üçün ona müraciət edirlər. Mirzə-Şirazi belə deyir: “Əgər latın əlifbası Quranın oxunmasını asanlaşdırarsa, şəriət nəinki onun qəbuluna icazə verir, həm də bunu islama qulluq kimi qəbul edir”. Digər bir Zaqafqaziya şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə “Muallimul atfal” jurnalındakı çıxışında yazırdı: “Avropa xalqları öz təkmilləşdirilmiş yazıları vasitələri ilə əhali kütləsi arasında biliklərin yayılmasına nail olmuşlar. Müsəlmanlar isə bu sahədə öz əlifbalarında çatışmazlıqlara görə zəifdilər”. Beləliklə, şeyxülislam imkan daxilində əlifbadakı qüsurları aradan qaldırmağa çağırırdı. (Bax: Torekulov, 1926, s. 17).

Əslində isə Azərbaycan cəmiyyətində ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə qətiyyən uyğun olmadığını Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.F.Axundov hələ çox əvvəllər, XIX əsrdə bildirmiş, bunun uğrunda mübarizə aparmışdır. M.F.Axundovun öz dövrü üçün çox cəsarətli və “dəlilik” hesab edilən latın əlifbasına keçid ideyası və təqdim etdiyi latın qrafikalı əlifba layihəsi nə İranda, nə də Türkiyədə qəbul edilməmişdi (Mirzə Fətəli yeni əlifba haqqında, 1926). Sonralar əlifbanın dəyişdirilməsi meyli daha da güclənmiş. əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları artmışdır. 1901-1920-ci illərdə də Azərbaycanda əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi müzakirə və mübahisə obyektinə olsa da, əlifba dəyişməmiş qalmışdır. Məsələn, 25 avqust – 5 sentyabr 1907-ci il tarixdə Azərbaycanda latın əsaslı əlifba layihəsi müzakirə olunmuşdu. Eyni zamanda F.Ağazadənin bu dövrdə hazırlamış olduğu “Əlifba” dərsləri müzakirəyə qoyulmuşdu. Lakin bu müzakirələr müsbət nəticə verməmiş, nə layihə, nə də əlifba qəbul edilməmişdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatı məsələsi dövlət səviyyəsində qoyulmuş və müsbət həll edilmişdi. Cümhuriyyətin maarif xadimləri çətin öyrənilən ərəb qrafikası ilə kütləvi savadlandırmanın çətin olduğunu görürdülər. Əlifba islahatı ilə əlaqədar həm ictimaiyyətdə, həm də mətbuatda, əski əlifbanın müdafiəçiləri ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası tərəfdarları arasında mübarizə və mübahisələr gedirdi. Əski əlifbanı müdafiə edənlər iddia edirdi ki, əlifbanın dəyişdirilməsi bizi klassik ədəbiyyatımızdan, mənəvi sərvətlərimizdən eləcə də Şərq mədəniyyətindən ayrı salar. Lakin yeni əlifbanın tərəfdarları öz fikirlərində ısrarlı idilər. 1919-cu il 21 mart tarixli Nazirlər Şurasının iclasında hökumət üzvü Xudadad bəy Məlik Aslanovla birlikdə Yollar nazirinə tapşırıldı ki, ərəb əlifbasının islahı üçün xüsusi komissiya yaratsınlar. 1919-cu il avqustun 19-da keçirilən yığıncaqda komissiya ona təqdim olunan layihələri müzakirə etdi. Əlifba komissiyasının gərgin işindən sonra Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsi Parlament tərəfindən bəyənilir və Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılır

ki, ətraflı tanışlıq üçün tabeliyində olan bütün təhsil müəssisələrinə göndərilsin. Lakin iqtisadi çətinlik, və vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi bu məsələnin tam həllinə imkan vermədi. 1924-cü ildən başlayaraq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qismən, 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba tam təsdiqini tapır (İsmayılova, 2016, s. 114-116).

Sovet dövrünə qədər türk xalqlarının həyatında ərəb əlifbasının əhəmiyyətli rol oynadığını, bu əlifba ilə türk xalqlarının 800 illik tarixinin yazıya alındığını göstərənlər bu islahatın əleyhinə idilər, lakin onlar köhnəlik tərəfdarı kimi ittiham olunurdu.

I Türkoloji qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının yeni əlifbadan istifadə etməsi məsələsinin həll olunması idi. Məhz bu qurultay irimiqyaslı yazı islahatlarının əsasını qoysa da, türk dünyasında, türk xalqlarının həyatında milli şüuru formalaşdıran əhəmiyyətli tarixi hadisə, böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsinə çevrilir. Şərq xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Lakin bu əlifba həm də türk xalqlarını birləşdirmək gücünə malik ortaq türk əlifbası rolunu oynamış olurdu. Müasir dövrümüzdə tam bir əsr keçməsinə baxmayaraq bütün türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi hələ də tam olaraq həll olunmamışdır, baxmayaraq artıq Türk Dövlətləri Təşkilatının Qəbəldə keçirilən Zirvə toplantısında ortaq türk əlifbası qəbul olunmuşdur. Müasir türk dünyasının aktual məsələlərindən biri də ortaq türk dili məsələsidir. Düz bir əsr əvvəl Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay türk dünyasının milli şüurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 100 il keçməsinə baxmayaraq türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji qurultay bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar məşinindən keçməsinə rəğmən, türk dünyası üçün mədəni, tarixi bir hadisə kimi qiymətləndirilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc oldu. XI əsrdə böyük mütəfəkkir alim M.Kaşğarlı "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə dünya tarixində cəhanşümul rol oynamış türklərin tarixi salnaməsini yaratmaqla bərabər, eyni zamanda türkologiya elminin başlanğıcını, əsasını qoymuşdur. XX əsrdə Bakıda türk xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxan I Türkoloji qurultay keçirildi. Hər iki hadisə türk xalqlarının salnaməsində möhtəşəm başlanğıc olmuşdur.

Əlifba islahatı olduqca genişmiqyaslı idi və ölkənin demək olar ki, ölkənin bütün ərazisini əhatə edirdi, eyni zamanda xarici ölkələr də onu diqqətlə izləyirdi. Bu səbəbdən ölkə üçün əhəmiyyətli islahat idi və I Türkoloji qurultayın keçirilməsinin əsas məqsədi türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidinin həyata keçirilməsi idi. Qurultay ərəfəsində xarici ölkələrin - Avropanın, Türkiyənin diqqəti Sovet dövlətində baş verən hadisələrə yönəlmişdi. Qurultayın çağırılması məsələsi ilk dəfə 1924-cü ildə "Ümumittifaq Elmi Şərqşünaslıq Assosiasiyası" - «Vsesoyuznaya Nauçnaya Assosiaçia Vostokovedeniya» ("Всесоюзная Научная Ассоциация Востоковедения") tərəfindən qaldırılır. Elə həmin ildə Azərbaycanda da qurultayın keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir. Mahmud Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsəri ilə tanışlıq onun yazılmasından 840 il sonra baş verir. Mahmud Kaşğarlı bu əsəri ilə türkologiya elminin əsasını qoyur. Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay isə türk xalqlarının milli şüurunun oyanmasının başlanğıcı olur. I Türkoloji Qurultay da amansız represiyalara məruz qalır, qurultayda qəbul olunmuş qərarların üzərinə qara dəmir pərdələr endirilir, qurultayda iştirak etmiş türk xalqlarının nümayəndələri, alimlər məhv edilir. Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Bu məsələlər qurultaya böyük coşqu ilə qatılan türk xalqları nümayəndələrinin milli düşüncəsinin, milli varlığının, problemlərinin harayı idi.

Türk xalqlarının həyatında misilsiz rol oynayan I Türkoloji qurultayın əhəmiyyəti qlobal dəyişiklər baş verən müasir dünyamızda daha aydın görünür. Hələ o dövrdə Bəkir Çobanzadə bu barədə deyirdi: "İndiyə qədər keçirilmiş Şərqşünaslıq qurultayları nə məzmunu, nə də iş metodikasına görə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayla müqayisə oluna bilməz. Çünki Şərqşünaslıq qurultayları ilk növbədə birbaşa Avropa ilə əlaqəli (Aralıq dənizi hövzəsinin sivilizasiyası – Misir, assuriya,

finikiya və hindus mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur” (K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, 1925, s. 5).

Eləcə də Türkoloji qurultaya qədər keçirilmiş Şərqşünaslıq qurultaylarının heç birində təşkilatçılıq, sistemli ardıcılıq metoduna görə bu qədər böyük nəticələr əldə edilməmişdir. Əvvəlki qurultaylar öz missiyalarını nəzəri və bəzi abstrakt məsələlərin tədqiqinə, bir neçə əldə edilmiş elmi işlərin çap olunması ilə bitmiş hesab etmişlər.

I Türkoloji qurultayda isə gündəliyə daxil edilən türkologiya məsələləri şərqşünaslara da bu sahə ilə məşğul olmağa imkan verirdi. İlk dəfə türkoloq alimlər, müəllimlər, mədəniyyət işçiləri, görkəmli Avropa və rus türkoloqları ilə elmi fikir mübadiləsi keçirməyə imkan əldə edirlər. Bununla I Türkoloji qurultay ölkədə elmi tərəqqinin, türkologiya elminin başlanğıcı oldu. Gündəlikdə duran təcrübə və ictimai, əlifba, terminologiya, ədəbi dil məsələləri türk xalqlarının mədəni həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Türkoloji qurultayda türk-tatar xalqlarının akademik həyatına aid məsələlər, Ümumittifaq Türkoloji İnstitutunun yaradılması, Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin keçirilməsi və s. ilə bağlı qərarlar qəbul edilir, Türkoloji qurultay Avropa ilə Şərq alimləri arasında ilk dostluq və yoldaşlıq münasibətlərinin təməlini qoyur. Bütün bunlar hələ o dövrdə I Türkoloji qurultayın ictimai, tarixi və elmi əhəmiyyətinin miqyası kimi qiymətləndirilirdi (K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, 1925). Lakin sonralar Sovet rəhbərliyi Qurultayın belə səlahiyyətlərə malik olmadığını bildirir.

Türk xalqlarının maarifpərvər ziyalılarının, qabaqcıl fikirli alimlərinin isə Türkiyəyə, Avropaya meyilləri daha güclü idi. S.Ağamalıoğlu qurultayın keçirilməsinin nə qədər vacib olduğunu düşünərək hesab edirdi ki, Türkoloji qurultay sırf alimlərin türkologiyanın bu və ya digər sahəsinə aid elmi-nəzəri görüşlərinin mübadiləsi, elmi kəşflərin açılması marağında olmamalıdır. O, Qurultayda türk - “türk-tatar” xalqlarının mədəni inkişafında böyük praktik əhəmiyyətə malik məsələlərin də həll olunmasını vacib sayırdı (Aqamalı-Oqlı, 1925, s.25).

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultay türk xalqlarının həyatında böyük dəyişikliklərə təkan verdi. Qurultaydan sonra tədricən bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Bu proses ölkə ərazisindəki türk xalqlarının sürətlə bir-birinə yaxınlaşmasına təkan vermiş oldu. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid “zəhmətkeşlərin ümumi istəyi” adı altında pərdələndi. Represiya dalğaları isə bir neçə dəfə ölkəni bürüdü, qabaqcıl, azad fikirli ziyalıları, türkoloq alimləri məhv etdi. Bu proseslə bərabər daha dəhşətli bir hadisə də baş verirdi. Bu bir qədər sonra baş verəcək daha faciəli hadisələrin başlanğıcı olur. Bir çox türk xalqlarının öz doğma dədə-baba yurdlarından deportasiyası, sürgünü başlanır.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı, çünki qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifba həm də türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını sürətləndirdi. Prosesin türk xalqlarının milli oyanışına nə qədər güclü təsir etdiyini görən sovet imperiyası bunu böyük təhlükə kimi gördü. Sanki I Türkoloji qurultay ölkədəki çoxsaylı türk xalqlarının daxili təbəddülatını, potensialını görmək, yoxlamaq, onların fikrini, düşüncəsini öyrənmək, dərinliyinə varmaq, üçün gizli bir pəncərə, barometr rolunu oynadı.

I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsində Azərbaycanlı ziyalılarının bu sahədə gördükləri misilsiz xidmətlər, mərkəzə Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi ilə bağlı müraciətlər və s. böyük rol oynamışdır. Lakin qurultayın digər yerlərdə keçirilməsi ilə bağlı istəklər də mövcud idi və bunun üçün təklif və sübutlar da gətirilirdi. M.X.Xasanova görə tatar-başqırd ümumittifaq müəllimlər qurultayı belə bir qərar çıxartmaq üçün ona əsaslanır ki, tatarlar ölkədəki digər türk xalqlarına nisbətən daha yüksək savada malikdirlər. Bunun üçün rəqəmlər də göstərilir. Məsələn üçün M.X.Xasanov göstərir ki, 1926-cı il statistikasına görə doqquz yaşdan başlayaraq daha çox yaşlılar da daxil olmaqla Azərbaycanda savadlı əhali 25,2 faiz, Qırğızstanda 15,1, Türkmənistanda 12,5 faiz,

Özbəkistanda 10,6 faiz, Tatarıstanda isə 40 faizdir. Bu rəqəmlər kəmiyyət baxımından reallığı əks etdirirdi (Abitov, 2005).

Lakin akademik Bartoldun fikirləri və Birinci Bakı Türkoloji qurultayının çağırılmasının təşəbbüskarlarının Azərbaycan ziyalıları olması, həmçinin qurultayın Bakıda keçirilməsi faktı savadlılığın, intellektuallığın və şüurlu milli həsiyyətin yüksəkliyi baxımından hər şey Azərbaycanın xeyrinə idi və Bartoldun daha doğru bir mövqedə olduğunu göstərirdi. Akad. Bartoldun belə bir rəy söyləməsi üçün o vaxtlar kifayət qədər əsas vardı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Bakıda "Latın əlifbasına keçid" komitəsi yaradılmışdı və bu prosesə təkcə Bakı alimləri deyil, o zamankı SSRİ-nin digər elm mərkəzlərində çalışan türkoloqlar da xüsusi diqqət yetirirdilər.

Ortaq türk əlifbası ideyası isə daha sonrakı dövrün məhsuludur. Ortaq türk dilinin yaranmasına təkan verən ciddi bir amil də mövcuddur, bu da orta q türk əlifbasının yaradılmasında qarşıda olan maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Qurultayda keçirilən on yeddi iclasın ondan çoxu dil məsələlərinə həsr olunub, çünki türk xalqlarının mədəni integrasiyasının əsasını təşkil edən amillərdən biri, bəlkə də, birincisi dil faktıdır. Yəni türkləri birləşdirən, onların genetik baxımdan qohumluğunu sübut edən, hətta bir-birindən uzun müddət təcrid olunmuş şəkildə yaşayan türk xalqlarını bir-birini başa düşməyə imkan verən, bir-birinə cazibə qüvvəsi kimi çəkən amil ilk növbədə dildir. Dil problemi Qurultayda müxtəlif aspektlərdən müzakirəyə cəlb olunub. Məsələn, türk dillərində ədəbi dil məsələləri, türk dillərinin yarandığı ərazi, türklərin ilkin Vətəni problemi, türk dillərinin qohumluğunu sübut edən tədqiqatlar (əsaslı və sistemli tədqiqatlar daha sonrakı dövrün məhsuludur - M.İ.), Qurultayda diqqət mərkəzində olub (İsmayılova, 2025, s.5-13).

Qurultayın gündəliyində dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirilib və dil yazı məsələsi ilə qarşılıqlı şəkildə müzakirə edilib. Yazı məsələsi isə ilk növbədə əlifba, orfoqrafiya, imla, tədris məsələləri ilə bağlıdır. Bu amil də Qurultayın əsas mövzusunun dil və dillə bağlı məsələlər olduğunu şərtləndirmişdir. Qurultayda mübahisə doğuran, strateji məsələ isə əlifba məsələsidir. Səmədağa Ağamalıoğlu bir ictimai və siyasi xadim kimi latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün 11 ideyanı irəli sürən əsas nümayəndələrdən biri idi (Aqamalıoğlu, 1925, s.5).

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkatı yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçidi aktuallaşdırdı. Demək olar ki, təxminən 200 ilə yaxın türk dünyasında latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi müzakirə olunub və hər dövrdə də qızğın müzakirələr olmuşdur. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə edəndən sonra Latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesində əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə orta q türk əlifbasının həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə ideal əlifbanın meyarları nəzərdən keçirilməlidir. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik. Əlifbanın kamilliyini yerinə yetirən funksiyalar: 1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə, 2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir. Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətindir. İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1)dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2)eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3)eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4)yazıda bu və ya digər səsin tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5)bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6)səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7)dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir» (Kurtene, 1871, s.12). Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifba hesab olunur. A.Qurbanov müasir əlifbanın dörd tələbə cavab verməli olduğunu qeyd edir (Qurbanov, 2004, s.714-715).

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenein ideal əlifba üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşdıqda yeni əlifba idealdır.

Lakin aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

Digər türk dillərinin müasir əlifbalarını da nəzərdən keçirmək bu istiqamətdə görülməli işlərə müsbət təsir göstərə bilər. Özbək dili müasir türk dilləri arasında Türk və Azərbaycan dilindən sonra ən çox danışılan üçüncü dildir. Bu gün özbək əlifbasında 35 hərfdən istifadə olunur. Özbəkistan postsovet məkanında latın əlifbasına keçən ilk dövlətlərdən olsa da, əlifbaya 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk əlifbasından uzaqlaşdırmış, onun istifadəsində çətinlik yaratmışdır. Burada ortaq türk əlifbasında və türk-latın əlifbalarının heç birində olmayan işarələr mövcuddur. Bugünkü özbək əlifbası öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər türk dillərindən seçilir (Daha ətraflı bax: İsmayilova, 2023, s.51-63).

Türkiyədə də dil və əlifba məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Keçirilən islahatlar nəticəsində Türkiyədə müəyyən hərflərin əlifbadan çıxarılması həmin hərflərin ifadə etdiyi səslərin fonem funksiyasını itirməsinə və təzadlara səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb əlifbasının tətbiq olunduğu zamanlarda dildə istifadə edilən fonemlərin əlifbada olmaması xüsusən onun samit hərflərində tələffüz normalarında fərqliliklər yaratmışdır. Türkiyədə təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1928-ci ildə latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir.

Qazaxıstanda da əlifba islahatının həyata keçirilməsində mühüm addımlar atılmışdır. Qəbul edilən yeni qazax əlifbasında fərqli işarələrin əlifbada olması gələcəkdə həmin dilin əlifbası üçün uğurlu hesab olunmur.

Türmənistanda da əlifba islahatları aktiv şəkildə həyata keçirilmişdir. Lakin 70 ilə yaxın bir zaman ərzində dörd dəfə əlifbası dəyişdirilən türkmən dilinin yeni əlifbalarında bir çox qüsurlar yaranmışdır. Bunlar isə öz növbəsində türkmən latın əlifbasını türk-latın əlifbalarından fərqləndirir.

Qırğızıstanda dəfələrlə əlifba islahatları keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də qırğız dilinin latın əlifbasına keçid məsələsi iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar bir layihə olaraq qalır.

Müasir dövrümüzdə türk dünyası üçün müəyyən olunmuş ortaq əlifba və ortaq türk dilinin tətbiqi zamanı Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istifadə olunan əlifbaların əsas rol oynayacağı proqnozlaşdırılırdı. Bu zaman digər türk dillərinə yanaşmalar da düzgün müəyyən olunmalı, dillərin əsas spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Artıq Türk Dövlətləri Təşkilatının Zirvə toplantısında ortaq türk əlifbası qəbul edilmişdir. Ortaq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayacaq ortaq türk dili və ortaq əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə sürətlənməsinə səbəb olacaq. Lakin ortaq türk dili yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən integrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir. Ortaq türk dilinin formalaşdırılması müasir türk dünyasının aktual tələbi kimi başa düşülür.

Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan integrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi müşahidə olunur. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliliyinin, milli özünüdərk hissinin güclənməsi ilə bağlıdır. Lakin türk dünyasında baş verən proseslər, türk xalqlarının bir-birinə integrasiya zərurəti və istəyi ortaq türk dilinin, ortaq türk əlifbasının qəbulunu zəruri etmişdir. Bu istək türk dövlətlərinin sıx kontakt qurmasına aparır. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması nəticəsində yaranan ortaq türk əlifbası ortaq türk dilinin konturlarını müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Pavloviç, M. (1926). К истории и задачам тураккологическогo сьезда. V кн.: В борьбе за новый тюркский алфавит. Сборник ст., Изд. Науçной ассоциацияи востокovedения при ÇIK SSSR.
2. Pavloviç, M., (1924). Jizn naçionalnostey. Pod redakçiey Q.İ.Broydo i M.P.Pavloviça, kniqa I,
3. Jizn naçionalnostey. Pod redakçiey Q.İ.Broydo i M.P.Pavloviça, kniqa I.

4. Terekulov, N. (1926). V borbe za noviy tyurksiy alfavit. Sbornik st. Pavloviç, M. (1924). // K istorii i zadaçam tyurkoloqiçeskoqo syezda
5. Mirzə Fətəli yeni əlifba haqqında, (1926). “Kommunist” qəzeti, 4 mart, №55
6. İsmayılova, M. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik, I cild.
7. Aqamalıoqlu, S. (1925). Neotlojniye kulturniye nujdı tyurko-tatarskix narodov. İzd. Komiteta novoqo tyurkskoqo alfavita. Baku. s. 25
8. K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, (1925).
9. Abıtov, (2025), B. Perviy kurultay tyurkoloqov – kurultay repressirovannıx i rasstrelyannıx – Mneniya AKİpress https://mnenie.akipress.org/unews/un_post.25000
10. İsmayılova, M. (2025). Nauçnaya konçepçiya o proisxojdennii tyurkov v peredney Azii. Amaliy filologiya. Vol. 1(5),
11. Boduen de Kurtene (1871), Neskolko slov po povodu “Obşeslavyanskoy azbuke”. SPB
12. İsmayılova, M. (2023). Oğuz-qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində ahəng qanununun milli identikliyi. Ozbekiston: Tıl va Madaniyat. Amaliy Filologiya Masalaları. Vol. 1(5). s. 51-63.
13. Qurbanov, A. (2004). Ümumi dilçilik. I cild. Nurlan.
14. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). (prof. Kamil Vəli Nərimanoğluoğlu, Əliheydər Ağakışiyev). Bakı, Çinar – Çap, 2006.
15. V borbe za noviy tyurkskiy alfavit. Sbornik statey. İzd. Nauçnoy assosiaçiaçii vostokovedeniya pri ÇİK SSSR. 1926.
16. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. (10 iyun 2016-cı il). Elmi sessiyanın materialları.
17. İsmayılova, M. (2022). Türk dilləri dialektlərində integrasiya və diferensiasiya məsələləri.

Daxil oldu: 05.05.25

Qəbul edildi: 13.07.25